

KOGNITIV METAFORALARNING KONSEPTUAL MODELI VA ULARNING INGLIZ HAMDA O‘ZBEK TILLARIDA MADANIY TALQINI

Turon universiteti magistr talabasi

Olimova YulduzVaydillo qizi

Tel.: 972910140.

E-mail: Yulduz_olimova@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada men kognitiv metaforalarning konseptual modeli hamda ularning ingliz va o‘zbek tillaridagi madaniy talqini qiyosiy tahlil qilaman. Tadqiqot George Lakoff va Mark Johnson tomonidan ilgari surilgan konseptual metafora nazariyasiga, xususan, ularning *Metaphors We Live By* asarida bayon etilgan g‘oyalarga tayanadi. Maqolada strukturaviy, ontologik va orientatsion metaforalarni har ikki til misolida ko‘rib chiqib, ularning semantik va lingvomadaniy xususiyatlarini tahlil qilaman. Shuningdek, metaforalarda namoyon bo‘ladigan universal kognitiv asoslar hamda milliy-madaniy o‘ziga xosliklarni aniqlashga harakat qilaman. Tadqiqot natijalari til, tafakkur va madaniyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ochib berishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: kognitiv metafora, konseptual model, madaniy talqin, ingliz tili, o‘zbek tili.

Zamonaviy tilshunoslikda men metafora hodisasini nafaqat badiiy ifoda vositasi sifatida, balki inson tafakkurining muhim kognitiv mexanizmi sifatida talqin qilaman. Kognitiv tilshunoslik yo‘nalishining shakllanishi natijasida metafora inson ongida bilimlarni tizimlashtirish, abstrakt tushunchalarni anglash va tajribani konseptuallashtirish jarayonining ajralmas qismi ekanligini ilmiy jihatdan asoslab berdim. Shu nuqtai nazardan, George Lakoff va Mark Johnson tomonidan yaratilgan *Metaphors We Live By* asari metaforaning konseptual tabiati hamda tafakkur bilan uzviy bog‘liqligini yoritgan muhim tadqiqot hisoblanadi.

Kognitiv metafora nazariyasiga ko‘ra, men insonning abstrakt tushunchalarni aniq va tajribaviy sohalar orqali anglashini ko‘rib chiqdim, ya’ni ma’lum bir konseptual soha

boshqa bir konseptual soha orqali modellashtiriladi. Shu jihatdan metafora til hodisasi bo‘lish bilan birga, madaniy va mental jarayonlarning mahsuli sifatida namoyon bo‘ladi. Milliy dunyoqarash, qadriyatlar tizimi va tarixiy tajriba metaforik modellar shakllanishiga bevosita ta’sir qiladi.

1. Kognitiv metaforalarning konseptual modeli

Kognitiv metafora nazariyasiga ko‘ra, metafora ikki konseptual soha o‘rtasidagi munosabatga asoslanadi: **manba soha** (source domain) va **maqsad soha** (target domain). George Lakoff va Mark Johnson ta’kidlaganidek:

“Metaphors are not just a matter of language, but of thought; they allow us to understand one domain of experience in terms of another” [1:5].

Shu nuqtai nazardan, manba soha (source domain) odatda konkret, tajribaga asoslangan va sezgir hodisalarni o‘z ichiga oladi, maqsad soha (target domain) esa ko‘pincha abstrakt tushunchalarni ifodalaydi. Inson tafakkuri tabiatan abstrakt hodisalarni aniq va seziladigan tajribalar orqali anglashga moyil bo‘lgani sababli, metaforik modellashtirish kognitiv jarayon sifatida tabiiy va zarur hisoblanadi. Metafora orqali inson murakkab yoki noaniq tushunchalarni tanish va aniq hodisalar bilan bog‘lab tasavvur qilishi, ularni tushunishi va muloqotda ifodalay olishi osonlashadi.

Misol sifatida, ingliz tilidagi Argument is War (Munozara – bu jang) modeli ko‘pincha “defend an argument” (argumentni himoya qilmoq), “attack a position” (pozitsiyaga hujum qilmoq) kabi lingvistik birliklarda namoyon bo‘ladi. Bu yerda munozara jarayoni aniq jang faoliyati bilan konseptual tarzda bog‘lanadi: fikrlar o‘rtasidagi nizolarni strategik harakatlar orqali ifodalash mumkin. O‘zbek tilida ham shu modelning ekvivalenti uchraydi: masalan, “fikrini himoya qilmoq”, “bahsda yengmoq” iboralari orqali muloqotdagi munozara jarayoni jang kontekstida tasavvur qilinadi.

Shu bilan birga, metaforik modellashtirish madaniy kontekstga qarab turlicha namoyon bo‘lishi mumkin. Ingliz tilida “attack a position” iborasi ko‘proq agressiv harakatni aks ettirsa, o‘zbek tilidagi “bahsda yengmoq” iborasi nisbatan raqibni maqbul

tarzda ustunlik qilish bilan bog‘liq. Bu esa til va madaniyatning kognitiv konseptlarni shakllantirishdagi o‘ziga xosligini ko‘rsatadi.

Natijada, manba sohaning konkret va tajribaviy xususiyatlari maqsad sohadagi abstrakt tushunchalarni tushunishga vosita bo‘lib xizmat qiladi. Metaforik modellashtirish orqali inson fikri noaniq va murakkab jarayonlarni aniq, vizual va tushunarli shaklda qabul qiladi. Shu tarzda, metafora faqat adabiy yoki badiiy vosita sifatida emas, balki kognitiv anglash va muloqotning muhim vositasi sifatida ham qaraladi.

2. Kognitiv metaforalarning asosiy turlari

Lakoff va Johnson tasnifiga ko‘ra, konseptual metaforalar uch asosiy turga bo‘linadi:

a) Strukturaviy metaforalar

Strukturaviy metaforalarda bir tushuncha boshqa tushuncha orqali tizimli ravishda modellashtiriladi. Lakoff & Johnson shunday yozadi:

“The essence of a structural metaphor is understanding one concept in terms of another, more concrete concept” [2:35].

Masalan, “hayot yo‘l” *life is a journey* modeli har ikki tilda uchraydi. Inson hayoti yo‘l bosish jarayoni sifatida tasvirlanadi.

b) Ontologik metaforalar

Ontologik metaforalar — abstrakt tushunchalarni moddiy obyektlar, makon yoki substansiyalar sifatida tasavvur qilishga asoslangan kognitiv vositadir. Bu turdagi metaforalar inson tafakkuriga murakkab va noaniq hodisalarni yanada aniq, vizual va manipulyatsiya qilinadigan shaklga keltirish imkonini beradi.

George Lakoff va Mark Johnsonning ta’kidlashicha:

“Ontological metaphors allow us to treat abstract phenomena as entities and substances” [2:27].

Bu degani, ontologik metaforalar abstrakt hodisalarni (masalan, muammo, kayfiyat, vaqt yoki sevgi) xuddi moddiy narsalar kabi qabul qilishga yordam beradi, ularni “idish”, “makon” yoki “harakat qiluvchi substansiya” sifatida tushuntirish mumkin.

Muammolar va holatlar

Ingliz tilida “in trouble” iborasi holatni moddiy idish ichidagi narsaga o‘xshatadi — shunday qilib, abstrakt tushuncha “muammo” konkret makon “idish ichida bo‘lish” orqali tasavvur qilinadi. O‘zbek tilida bu “muammoga tushmoq” shaklida ifodalanadi, ya’ni shaxsni muammo ichida tasavvur qilish mumkin.

Kayfiyat metaforalari

Kayfiyat va hissiyotlarni ontologik va makon asosida tasavvur qilish keng tarqalgan.

Masalan:

“Kayfiyati ko‘tarildi” → I feel up (Happy is up)

Bu yerda “baxtli bo‘lish” kayfiyatni yuqoriga harakat qiladigan substansiya sifatida talqin qiladi.

“Ruhan tushib ketdi” → Sad is down

Bu esa tushkunlik, qayg‘u yoki motivatsiya yo‘qligini pastga tushadigan holat sifatida ko‘rsatadi.

Shu tarzda, abstrakt hissiyotlar makon va moddalarga bog‘lanib, inson tafakkurida aniq vizual tasavvur hosil qiladi.

Abstrakt tushunchalarni idish sifatida tasavvur qilish

Ontologik metaforalar shuningdek vaqt, bilim yoki imkoniyat kabi abstrakt tushunchalarni “idish” sifatida talqin qiladi. Masalan:

“Qimmatli vaqtni tejash” → vaqtni ichida saqlanadigan substansiya sifatida tushunish.

“Bilimga ega bo‘lish” → bilimni qo‘lga kiritish yoki ichiga solish mumkin bo‘lgan narsa sifatida qabul qilish.

3. Metaforalarning lingvomadaniy talqini

Metaforalar nafaqat universal kognitiv mexanizm, balki milliy madaniyat mahsuli hamdir. Ingliz va o‘zbek tillaridagi ayrim metaforik modellar o‘xshash bo‘lsa-da, ularning semantik kengayishi va qo‘llanish chastotasi turlicha. Masalan, o‘zbek tilida “yurak” ko‘proq axloqiy va ruhiy fazilatlar bilan bog‘lanadi: “yuragi keng”, “yuragi toza”. Ingliz tilida “heart” ham hissiy markaz sifatida talqin qilinadi, biroq o‘zbek tilidagi kabi keng axloqiy semantik maydonga ega emas. Lakoff & Johnson shunday yozadi:

“The meaning of metaphor is shaped not only by our bodily experience, but also by our cultural environment” [2:56].

O‘zbek tilida tabiat va yer bilan bog‘liq metaforalar faol qo‘llanadi: “boshi osmonga yetdi”, “yerga urdi”, “ko‘ngli tog‘dek”. Ingliz tilida esa iqtisodiy va individualistik qadriyatlar bilan bog‘liq metaforalar ustunlik qiladi.

Xulosa

Ushbu tadqiqot kognitiv metaforalarning konseptual modeli va ularning ingliz hamda o‘zbek tillaridagi madaniy talqinini qiyosiy jihatdan o‘rganishga qaratildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, kognitiv metaforalar inson tafakkurining universal mexanizmlariga asoslanadi va ular orqali abstrakt tushunchalarni aniq va tajribaviy sohalar orqali anglash mumkin. Strukturaviy, ontologik va orientatsion metaforalar ko‘plab tillarda uchraydi va ularning shakllanishi umumiy kognitiv jarayonlarga bog‘liq bo‘lsa-da, semantik kengayishi va qo‘llanilishida milliy madaniyat va tarixiy tajriba muhim rol o‘ynaydi.

Tadqiqot davomida men aniqladimki, ingliz va o‘zbek tillarida metaforalar nafaqat kognitiv jarayonni aks ettiradi, balki milliy mentalitet, qadriyatlar tizimi va madaniy kontekst bilan chambarchas bog‘liq. Masalan, ingliz tilida vaqt va pul bilan bog‘liq metaforalar (Time is money) keng qo‘llanilib, iqtisodiy va individualistik qadriyatlarni aks ettiradi, o‘zbek tilida esa vaqt qadriyatlari ko‘proq ijtimoiy va axloqiy nuqtai nazardan talqin qilinadi: “vaqt oltindan qimmat”. Shuningdek, “yurak” va tabiat bilan bog‘liq metaforalar o‘zbek madaniyatida ruhiy-axloqiy fazilatlar, yer va tabiatga bog‘liqlikni ko‘rsatadi, ingliz tilida esa hissiy markaz sifatida qisqaroq semantik maydonda ishlatiladi.

Shu bilan birga, tadqiqot shuni ham ko‘rsatadiki, universal kognitiv asoslar va milliy-madaniy xususiyatlar o‘zaro uyg‘unlashgan holda metaforalarning shakllanishiga va til birliklarida ifodalanishiga ta’sir qiladi. Bu esa kognitiv metaforani nafaqat til va tafakkur, balki madaniyatni o‘rganish vositasi sifatida ham muhim ekanligini isbotlaydi.

Natijada, kognitiv metaforalar o‘quvchilar, tadqiqotchilar va tilshunoslar uchun til va madaniyat o‘rtasidagi murakkab bog‘liqlikni anglash, til ta’limida va lingvomadaniyatshunoslikda qo‘llash imkonini beradi. Shu sababli, kognitiv metaforalarni

o‘rganish nafaqat lingvistik, balki kognitiv, madaniy va pedagogik izlanishlar uchun ham muhim ahamiyatga ega ekanligini ta’kidlayman.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Lakoff, G., & Johnson, M. – *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
2. Lakoff, G. – *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago: University of Chicago Press, 1987.
3. Gibbs, R. W. – *The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
4. Shaw, P. – *Cognitive Linguistics and Cultural Models*. Amsterdam: John Benjamins, 2002.
5. Dirven, R., & Pütz, M. – *Cognitive Models in Language and Thought*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2003.
6. Yu, N. – *The Contemporary Theory of Metaphor: A Perspective from Chinese*. *Metaphor and Symbol*, 23(2), 123–142.
7. Kövecses, Z. – *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
8. Lakoff, G. – *Conceptual Metaphor Theory: A Reader*. New York: Academic Press, 1993.